

دینداری و تأثیر آن در سرمایه اجتماعی خانواده (مورد مطالعه: خانواده‌های ساکن شهر قم)

مجید سلیمانی^{۱*}، علی باقی نصرآبادی^۲، رضا فاضل^۳

۱. مربی پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران
 ۲. استادیار، پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق (ع)، قم، ایران
 ۳. استادیار، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز، تهران، ایران
- (تاریخ دریافت: ۱۳۹۴/۰۳/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۶/۱۵)

چکیده

پژوهش حاضر در پی بررسی تأثیر دینداری در سرمایه اجتماعی خانواده‌های ساکن شهر قم است. تحقیق از نوع کاربردی است که به روش اسنادی و پیمایشی انجام گرفته است. جامعه آماری، خانواده‌های ساکن قم به تعداد ۱۶۰۵۶۵ خانوار بوده است. حجم نمونه انتخابی بر اساس فرمول کوکران ۳۷۶ خانوار به دست آمد. در نهایت، ۴۰۰ خانوار با روش خوشه‌ای از چهار منطقه شهر قم انتخاب شدند. اطلاعات مورد نیاز این پژوهش با به‌کارگیری پرسشنامه محقق ساخته جمع‌آوری شد. میزان آلفای کل سؤال‌های پرسشنامه ۰/۷۲ به دست آمد که نشان‌دهنده ثبات و قابلیت اعتماد ابزار تحقیق است. نتایج تحقیق نشان داد سرمایه اجتماعی ۶۵/۵ درصد از خانواده‌ها بالا، ۳۳ درصد متوسط و ۰/۵ درصد پایین بوده است. متغیرهای مستقل، دین‌داری، و پایگاه اجتماعی - اقتصادی در سرمایه اجتماعی خانواده تأثیر زیادی داشتند. فراز و فرود سرمایه اجتماعی در خانواده بیشتر متأثر از عوامل برون‌خانوادگی و اجتماعی است، زیرا تغییرات اجتماعی و محیطی بر ساخت‌های کوچکتر، از جمله خانواده مؤثر بوده‌اند. برای جلوگیری از کاهش سرمایه اجتماعی خانواده، نقش مراکز و نهادهای دینی و هیئت‌های مذهبی، دوستان و الگوهای انتخابی و مذهبی اهمیت دارد.

کلیدواژگان

اعتماد، دینداری، خانواده، سرمایه اجتماعی، مشارکت.

مقدمه

سرمایه اجتماعی قدمتی طولانی در علوم اجتماعی دارد و می‌توان آن را در آرای اندیشمندان متقدم و کلاسیک علوم اجتماعی جست‌وجو کرد (ذکائی، ۱۳۸۴، ص ۷). دوتوکویل، دورکیم، زیمل و ارسطو از آن جمله‌اند. نخستین بار مبحث سرمایه اجتماعی، قبل از سال ۱۹۱۶، در مقاله‌ای توسط هانی‌فان^۱ از دانشگاه ویرجینیای غربی، که یک اصلاح‌گر امور مدرسه بود، مطرح شد. او در توضیح اهمیت مشارکت در تقویت حاصل کار مدرسه، مفهوم سرمایه اجتماعی را مطرح کرد و در وصف آن می‌گوید: «چیزی ملموس که بیش‌ترین آثار را در زندگی روزمره مردم دارد: حسن نیت، رفاقت، همدلی و معاشرت اجتماعی در بین افراد و خانواده‌ها که سازنده واحد اجتماعی‌اند، می‌باشد» (الوانی سیدنقوی، ۱۳۸۱، ص ۳).

بعد از هانی‌فان، اندیشه سرمایه اجتماعی تا چندین دهه ناپدید شد، ولی در دهه ۱۹۵۰ گروهی از جامعه‌شناسان شهری کانادایی (سیلی^۲ و همکاران ۱۹۵۶)؛ در دهه ۱۹۶۰ یک نظریه‌پرداز مبادله به نام هومانز^۳ و یک استاد مسائل شهری به نام جین جاکوب^۴ (۱۹۶۱)، و در دهه ۱۹۷۰ اقتصاددانی به نام لوری^۵ (۱۹۷۹) آن را دوباره احیا کردند (تاجبخش، ۱۳۸۴، ص ۵۳۴). متون کنونی این حوزه بیشتر متأثر از دیدگاه‌های جیمز کلن^۶ در دهه ۱۹۸۰ و رابرت پاتنام^۷ در دهه ۱۹۹۰ است. ویژگی‌ای که پاتنام بیشتر بر آن تأکید کرده است، قابلیت شبکه‌ها و هنجارها در ایجاد و تسهیل منافع جمعی و دوسویه است، کلن بیشتر توجه خود را به منافع حاصل برای افراد معطوف می‌کند. پیر بوردیو^۸ نیز از متقدمان طرح موضوع سرمایه اجتماعی است، و بیشتر بر مؤلفه‌های اقتصادی تأکید می‌کند (بوردیو، ۱۳۸۰، ص ۴۵-۳۲).

1. Hanifan
2. Seely
3. Homans
4. Jine Jakooob
5. Glenna.Loury
6. James Coleman
7. Putnam
8. Bourdieu

سرمایه اجتماعی، در خلأ شکل نمی‌گیرد. برای شکل‌گیری سرمایه اجتماعی، مانند سایر متغیرهای اجتماعی، علل و عوامل زیادی دخیل است. از جمله عوامل تأثیرگذار که در بسیاری از پژوهش‌ها به نقش آن اشاره نشده، دینداری است. دینداری مفهومی وزین است که بیشتر به عنوان متغیر وابسته لحاظ شده است و تأثیر سایر متغیرهای مستقل در آن سنجیده می‌شود. اما با توجه به خلأ پژوهشی، محقق بر آن شد که تأثیر دینداری در سرمایه اجتماعی خانواده را بررسی کند.

طبق پاره‌ای تحقیقات انجام گرفته در شهر قم، به نظر می‌رسد سرمایه اجتماعی در سطح خانواده‌ها و حتی برون خانواده، حداقل در برخی زمینه‌ها وضعیتی مطلوب ندارد. برای مثال، هنوز در شهر قم مرد تصمیم‌گیرنده اصلی است، حدود ۳/۴ درصد پاسخگویان با ارتباط مکرر دختر و پسر با یکدیگر بدون نظارت و آگاهی خانواده‌ها در اماکن عمومی مخالفتند. حدود ۶۳ درصد، عضو تشکل‌های صنفی، سیاسی و مذهبی نیستند و میزان عضویت زنان کمتر از مردان است (علی‌پور، ۱۳۷۹). طبق برآوردها، احساس بیگانگی اجتماعی در شهر قم بالاست (صفری شالی، ۱۳۸۲)؛ گرایش جوانان به اعتیاد و برخی آسیب‌های اجتماعی رو به افزایش است (رحمانی و میرزاحسینی، ۱۳۸۰)؛ اعتماد عمومی پایین برآورد شده است (رحمانی و میرزاحسینی، ۱۳۸۰)؛ صفری شالی، ۱۳۸۲). زنان شاغل استان معتقدند اگر محیط شغلیشان زنانه نباشد، بی‌اعتمادی و حساسیت مردان را به دنبال دارد (عبدی، ۱۳۸۲).

بنابراین، مسئله نوشتار حاضر این است که با اینکه قم شهری زیارتی و مذهبی است، آیا ویژگی دینداری مردم و خانواده‌ها توانسته است در تقویت سرمایه اجتماعی آن مؤثر باشد. از این رو، سؤال اصلی پژوهش حاضر این‌گونه مطرح می‌شود سرمایه اجتماعی در خانواده‌های ساکن شهر قم به چه میزان است؟ و دینداری تا چه حد در تقویت سرمایه اجتماعی خانواده‌ها مؤثر است؟

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی از مفاهیم نوینی است که امروزه در بررسی‌های اقتصادی و اجتماعی جوامع مدرن مطرح است. فوکویاما سرمایه اجتماعی را وجود مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف می‌کند که اعضای گروهی که همکاری و تعاون می‌نشانند مجاز است، در آن سهم‌اند (فوکویاما، ۱۳۸۵، ص ۱۱-۱۰). از دیدگاه بانک جهانی، سرمایه اجتماعی شامل گروه‌ها، شبکه‌ها، هنجارها و اعتمادی است که مردم جهت اهداف تولیدی به آن‌ها دارند (Grootaert et al., 2004, p.3).

منظور از سرمایه اجتماعی در این نوشتار، مجموعه هنجارها و ارزش‌هایی است که بین مردم و شبکه‌ها وجود دارد و باعث گسترش روابط، مشارکت و اعتماد بین آن‌ها می‌شود، منافع متقابل مانند معلومات، اطلاعات و امتیازات را به ارمغان می‌آورد، طوری که لحظه‌به‌لحظه بر موجودی افراد افزوده شده، در نهایت به حفظ موقعیت اجتماعی آنان منجر می‌شود.

سرمایه اجتماعی خانواده

سرمایه اجتماعی خانواده را می‌توان به‌عنوان پدیده‌ای جامعه‌شناختی مطالعه کرد. زیرا به‌عنوان امری اجتماعی، هم در سطح رابطه دو نفر (زن و شوهر) و مشارکت، ارتباطات و انتظارات آن‌ها از یکدیگر، و هم بر مبنای یک الگوی پذیرفته‌شده اجتماعی که هنجارها و ارزش‌هایی دارد، در سطح کلان قابل بررسی است. از دیدگاه جامعه‌شناختی یکی از بسترهای اصلی رشد و گسترش سرمایه اجتماعی، خانواده است. خانواده کوچکترین نهاد اجتماعی و منبع مهم سرمایه اجتماعی است. خانواده می‌تواند بنیادی‌ترین منشأ سرمایه اجتماعی قلمداد شود (Winter, 2000).

از نظر کلمن (۱۹۹۰)، اصطلاح سرمایه اجتماعی خانواده، نشان‌دهنده یک گروه، شبکه

اجتماعی و روابط بین افراد بالغ و کودکان است که در دوران رشد کودکان بسیار اهمیت دارد (حسن تبار، ۱۳۸۴، ص ۶۶).

فرستنبرگ^۱ سرمایه اجتماعی خانواده را ماورای حصار خانواده در نظر می‌گیرد و به نقش سرمایه اجتماعی والدین متحرک (تحرک مکانی) اشاره می‌کند. به نظر او برای فهم سهم واقعی والدین در ایجاد سرمایه اجتماعی خانواده، باید به فرهنگی که والدین در خانواده و فرزندانشان ایجاد کرده‌اند، توجه کرد. این فرهنگ شامل ارزش‌ها، عادات، مناسک و هنجارهاست (Stone, 2001, p.8).

پاول و پارسل^۲ (۱۹۹۹) شاخص‌هایی برای سرمایه اجتماعی خانواده در نظر گرفته‌اند (حسن تبار، ۱۳۸۴، ص ۷۹):

- توجه والدین به فعالیت‌های فرزندان؛
 - شناخت والدین از دوستان و همکلاس‌های فرزندانشان؛
 - توجه والدین به فعالیت‌های مدرسه یا برنامه‌ریزی درباره آن‌ها.
- به اعتقاد برخی، سرمایه اجتماعی خانواده باعث فراهم شدن شبکه حمایتی برای اعضای خانواده می‌شود که در مواقع فقر و بیکاری به کمک می‌آید. این حمایت می‌تواند مصرف مواد مخدر و خشونت خانگی را که به رفتارهای خشونت‌بار در جامعه می‌انجامد، کاهش دهد (شریفیان ثانی، ۱۳۸۰، ص ۷).

سرمایه اجتماعی خانواده در توسعه و رفاه فرزندان نقش مهمی دارد (حسن تبار، ۱۳۸۴، ص ۶۶). همچنین، سرمایه اجتماعی در موفقیت افراد خانواده نقش بسیار اساسی دارد. اگر والدین در خانواده، محیطی مناسب را بر اساس احترام و اعتماد متقابل شکل داده باشند، قطعاً موفقیت اعضا، حتی اگر از نظر مالی در سطحی پایین قرار داشته باشند، بیشتر از خانواده‌هایی است که

1. Furstenburg
2. Paul & Parsel

محیط پرتنشی را تجربه می‌کنند، ولو اینکه از نظر امکانات مالی در سطحی بالا قرار داشته باشند (تحقیقی، ۱۳۸۲، ص ۷۴).

آنچه در سرمایه اجتماعی خانواده‌ها مهم است، ارتباطات درون‌خانوادگی و بین‌خانوادگی است. کلمن (۱۹۸۸)، دو نوع سرمایه اجتماعی را از هم تفکیک می‌کند: سرمایه اجتماعی در داخل خانه و سرمایه اجتماعی خارج از خانواده (حسن تبار، ۱۳۸۴، ص ۶۶). نتایج پژوهش کلمن نشان داد، زمانی سرمایه اجتماعی بالا است که والدین هر دو در خانه هستند، مادران به آموزش فرزندان توجه می‌کنند، تحرک کمی در خانواده وجود دارد و انسجام دینی بالا است. به عبارت دیگر، سرمایه اجتماعی بالاتر باعث ادامه تحصیل بیشتر می‌شود (حسن تبار، ۱۳۸۴، ص ۶۷-۶۶). کلمن در جای دیگر سرمایه اجتماعی درون خانواده را از طریق روابط نیرومند بین بچه‌ها و والدین، وابستگی بالا به حضور پدر در خانواده و توجه ویژه بزرگترها به بچه‌ها اندازه‌گیری می‌کند و می‌گوید سرمایه اجتماعی خانواده‌ها، منبع و عاملی مهم در موفقیت تحصیلی فرزندان محسوب می‌شود و وجود آن، از همان کودکی، به فرزندان اجازه دسترسی به سرمایه انسانی والدین را می‌دهد (Winter, 2000, p.3). در همین زمینه فوکویاما می‌گوید غالباً بین سرمایه درونی و سرمایه بیرونی خانواده می‌تواند ارتباط مثبت وجود داشته باشد (فوکویاما، ۱۳۸۵، ص ۴۳).

به زعم بوردیو (۱۹۹۳)، خانواده در حفظ و تداوم نظم اجتماعی و در بازتولیدها نقشی مهم بازی می‌کند. نه فقط بازتولید زیست‌شناختی (تولید مثل)، بلکه بازتولید اجتماعی، یعنی در بازتولید ساختار فضای اجتماعی و روابط اجتماعی، عالی‌ترین نمونه مکان انباشت سرمایه در انواع مختلف و انتقال نسل به نسل آن است (بوردیو، ۱۳۸۰، ص ۱۸۹).

به اعتقاد پاتنام (۱۹۹۵) خانواده اصلی‌ترین سرمایه اجتماعی است. بوردیو (۱۹۹۳) نیز از خانواده به عنوان مکان اصلی انباشت و انتقال سرمایه اجتماعی یاد می‌کند (Winter, 2000).

دین و سرمایه اجتماعی خانواده

دین کارکردهایی در نظام اجتماعی دارد. دین در وضعیت فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامعه تأثیرگذار است. در بعد اجتماعی، یکی از کارکردهای دین، تقویت سرمایه اجتماعی است.

از این نظر دین، دقیق‌ترین و عمیق‌ترین مفاهیمی را عرضه می‌کند که کاربست آن‌ها در زندگی اجتماعی، از خانواده تا سطوح کلان اجتماعی را هدایت می‌کند و بر سرمایه‌های آن می‌افزاید. دین برانگیزاننده عواطف و احساس انسانی است (مطهری، ۱۳۸۰، ص ۱۲۳). آن چیزی که زندگی را برای انسان گوارا و لذت‌بخش می‌کند، همان چیزی است که دین به انسان می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۷، ص ۳۳۹). علامه طباطبایی کارکرد اجتماعی دین را در حفظ نظم و بنیادهای جامعه می‌داند. از نظر او، دین حافظ، نگه‌دارنده و ضامن اخلاق فاضله در جامعه، و علت اصلی و اساسی جلوگیری از هوا و هوس‌های انسانی است و در پی چنین جایگاهی برای دین، نظم و انتظام جامعه باقی می‌ماند و شیرازه آن از هم نمی‌گسلد (طباطبایی، ۱۳۷۰).

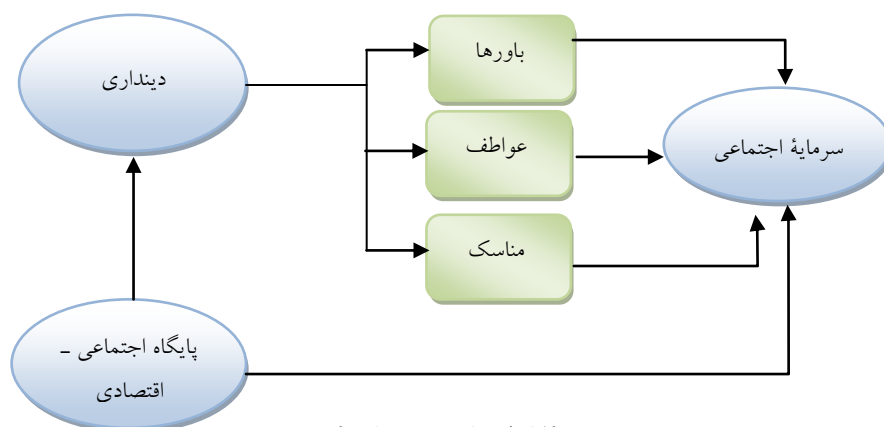
هرگاه دین در نهاد خانواده تجلی یابد، به استحکام نظام خانواده منجر می‌شود و بهبود روابط و مناسبات خانوادگی را در پی خواهد داشت. برخی بررسی‌ها نشان می‌دهد «ارتباط داشتن با کلیسا که نشانه یک شخصیت اجتماعی است، با سازگاری در زندگی زناشویی ارتباط نزدیک دارد و حال آنکه عدم توجه به مذهب، تأثیر عمده‌ای بر اختلال زناشویی دارد» (ساروخانی، ۱۳۷۹، ص ۶۴). افراد متعددی چون فوکویاما، گریلی و وارنر از دین به عنوان مبنای سرمایه اجتماعی یاد کرده‌اند (شجاعی زند، ۱۳۸۱، ص ۲۴۸). درباره دین اسلام پارسونز^۱ اعتقاد دارد که در اسلام زمینه پیدایی سرمایه اجتماعی به دلیل تلقی مثبت آن به طرف دنیا و نسبت به جامعه و سیاست و تأکید و آفری که بر مسئولیت‌های اجتماعی مؤمنان نسبت به ادیان دیگر شده، به مراتب قدرتمندتر و افزون‌تر است (پارسونز و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۷۰).

مدل و چارچوب نظری

چارچوب نظری پژوهش حاضر نیز بر مبنای نظریه‌های کلمن (ایدئولوژی و دین در ایجاد و

1. Parsons

نابودی سرمایه اجتماعی مؤثر است) (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۹۰)، و کلاوس آفه^۱ (۱۹۹۶) (ثروتمندان - یا قدرتمندان یا افراد مطلع - دارندگان پایگاه اجتماعی بالا) بیشتر اعتماد می‌کنند؛ چون راحت‌تر می‌توانند خطر اعتماد کردن را تحمل کنند (تاجبخش، ۱۳۸۴، ص ۲۲۲)، شکل گرفت. بنابراین، متغیرهای مستقل پژوهش عبارت‌اند از دینداری، و پایگاه اجتماعی - اقتصادی که در مدل مفهومی پژوهش نشان داده شده است.

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر از نوع توصیفی - همبستگی است؛ زیرا محقق در پی توصیف و تبیین بوده است. در بخش بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی خانوار، روش پیمایشی، و در بخش مرور مبانی نظری روش کتابخانه‌ای به کار گرفته شد. جامعه آماری پژوهش خانوارهای ساکن مناطق مختلف شهر قم هستند که در یک صفت با هم اشتراک دارند و آن صفت این است که هر یک دست‌کم یکی از والدین یا زوجین را دارند. بر اساس فرمول کوکران^۲، حجم نمونه آماری ۳۷۵ نفر محاسبه

1. Offe

2. Cochran

شد، اما به منظور جلوگیری از آفت نمونه، تعداد نمونه نهایی، ۴۰۰ نفر در نظر گرفته شد. روش نمونه‌گیری، از نوع نمونه‌گیری خوشه‌ای^۱ است که طبق آن شهر به ۴ منطقه اصلی تقسیم شد، سپس، هر منطقه با خطوطی متحدالمرکز به پنج قسمت (خوشه) تقسیم و یک خوشه از هر منطقه به‌طور تصادفی انتخاب شد، در نهایت، با به‌کارگیری روش PPS^۲ متناسب با حجم از هر خوشه، کل نمونه انتخابی ۴۰۰ خانوار، انتخاب شد. در گام بعدی، خیابان‌های اصلی در داخل هر خوشه انتخاب، و دو بلوک از هر خیابان انتخاب شد و نظرسنجی از خانوارهای ساکن در منازل به‌طور یک‌درمیان و مصاحبه با فرد در گروه سنی ۶۵-۱۵ سال، در درجه اول سرپرست خانوار و احیاناً جانشین او انجام گرفت. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسشنامه^۳ محقق‌ساخته بود. ابعاد اصلی پرسشنامه در بخش متغیر وابسته، شامل پنج بعد اعتماد، مشارکت، ارتباطات، اطلاعات و انتظارات، و در بعد دینداری، عقاید و باورها، اخلاق و عواطف دینی، و رفتارها و مناسک بود. در تهیه پرسشنامه و به منظور تنظیم و آرایش آن، طیف لیکرت (روش مجموع نمرات) به‌کار گرفته شد. در بخش مبانی مفهومی و نظری تحقیق برای گردآوری مطالب فیش‌برداری شد. اعتبار ابزار این پژوهش، از طریق اعتبار صوری^۴ (مراجعه به خبرگان) بررسی و تأیید شد. آلفای کل سؤال‌ها برابر ۰٫۷۲ به دست آمد که نشان‌دهنده قابلیت ثبات سؤال‌ها و انسجام درونی قابل قبول است.

در نهایت، داده‌های به‌دست‌آمده با آزمون همبستگی پیرسون، تجزیه و تحلیل شد، و با رگرسیون^۵ و تحلیل مسیر اثر مستقیم و اثر غیرمستقیم متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مشخص شد.

1. Cluster Sampling

۲. طبق این روش، کل نمونه آماری تقسیم بر جمعیت هر منطقه شده، حاصل، در حجم نمونه (در این پژوهش ۴۰۰ نفر) ضرب می‌شود.

3. Question

4. Armchair validity

5. Regression

یافته‌های تحقیق

در مجموع، نیمی از پاسخگویان تحصیلات دیپلم و پایین‌تر و نیمی دیگر تحصیلات فوق دیپلم و بالاتر داشتند. اکثر پاسخگویان (۶۳ درصد) صاحب ملک بودند. ۲۲٫۵ درصد در منزل پدری سکونت داشته و مابقی اجاره‌نشین بودند، یا در منازل سازمانی سکونت داشتند. شغل ۹٫۵ درصد پاسخگویان در سطوح مهندسی، پزشکی، سرتیپ و جز آن، ۳۶٫۵ درصد در سطوح دبیری، کارمندی، درجه‌داری، روحانی، فیلم‌بردار، روزنامه‌نگار حرفه‌ای، پرستاری، فرش‌فروش و جز آن، ۳۷ درصد در سطوح منشی، کارگر فنی و جز آن، و ۱۷ درصد در سطوح کشاورز، کارگر، بازنشسته خدماتی، خانه‌دار، و محصل بود. هزینه ماهیانه ۸٫۵ درصد از خانوارها پایین، ۲۲٫۵ درصد، متوسط و ۶۹ درصد، بالا بود.

پایگاه اجتماعی - اقتصادی

طبق آنچه در جدول ۱ بیان شده است، بیش از نیمی از خانوارها (۵۷ درصد) پایگاه اجتماعی - اقتصادی بالا و نسبتاً بالایی داشتند. ۳۸٫۳ درصد از خانوارها نیز جزء طبقات نسبتاً پایین و ۷٫۴ درصد جزء طبقه پایین بودند. در مجموع، ۴۳ درصد پایگاه اجتماعی - اقتصادی پایین و نسبتاً پایین داشتند.

جدول ۱. توزیع فراوانی پایگاه اجتماعی - اقتصادی

جواب‌ها	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
بالا	۳۰	۱۰	۱۰
نسبتاً بالا	۱۴۰	۴۷	۵۷
نسبتاً پایین	۱۱۴	۳۸٫۳	۹۵٫۳
پایین	۱۴	۴٫۷	۱۰۰
بی‌پاسخ	۱۰۲		
جمع	۴۰۰	۱۰۰	

دینداری خانوارها

جدول ۲، وضعیت دینداری خانوارها را نشان می‌دهد. طبق اطلاعات، ۷۲ درصد از خانوارها دینداری بالایی داشتند. ۲۷/۴ درصد دینداری متوسط، و ۰/۵ درصد دینداری پایینی داشتند.

جدول ۲. توزیع فراوانی دینداری خانوارها

جواب‌ها	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
زیاد	۲۶۸	۷۲	۷۲
متوسط	۱۰۲	۲۷/۴	۹۹/۴
کم	۲	۰/۶	۱۰۰
بی‌پاسخ	۲۸		
جمع	۴۰۰	۱۰۰	

سرمایه اجتماعی خانوارها

جدول ۳، وضعیت سرمایه اجتماعی خانوارها را نشان می‌دهد. طبق اطلاعات به دست آمده ۶۴/۵ درصد از خانوارها سرمایه اجتماعی زیاد و ۲ درصد سرمایه اجتماعی خیلی زیاد داشتند. در مجموع، ۶۶/۵ درصد سرمایه اجتماعی زیاد و خیلی زیادی داشتند. ۳۳/۵ درصد نیز سرمایه اجتماعی متوسط، و ۰/۵ درصد سرمایه اجتماعی پایینی داشتند.

جدول ۳. توزیع فراوانی سرمایه اجتماعی خانوارها

جواب‌ها	فراوانی	درصد	درصد تراکمی
خیلی زیاد	۸	۲	۲
زیاد	۲۵۴	۶۴/۵	۶۶/۵
تا حدی	۱۳۰	۳۳/۵	۹۹/۵
کم	۲	۰/۵	۱۰۰
بی‌پاسخ	۶		
جمع	۴۰۰	۱۰۰	

طبق نتایج جدول ۴، میزان همبستگی بین متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سرمایه اجتماعی خانواده با آزمون همبستگی پیرسون، ۰/۱۷۰ بوده است. از آنجا که سطح معناداری آزمون ۰/۰۰۸ است، با اطمینان بالا می‌توان گفت بین دو متغیر رابطه معنادار وجود دارد. یعنی با افزایش پایگاه اجتماعی - اقتصادی افزایش، سرمایه اجتماعی نیز افزایش می‌یابد.

جدول ۴. ضریب همبستگی پیرسون بین متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سرمایه اجتماعی خانواده

متغیرها	ضریب همبستگی	سطح معناداری
پایگاه اجتماعی - اقتصادی سرمایه اجتماعی	۰/۱۷۰	۰/۰۰۸

مطابق با آنچه در جدول ۵ نشان داده شده است، میزان همبستگی بین متغیر دینداری و سرمایه اجتماعی خانواده با آزمون همبستگی پیرسون، ۰/۲۴۹ و سطح معناداری آزمون صفر است، از این رو، با اطمینان بالا می‌توان گفت بین دو متغیر رابطه معنادار وجود دارد. یعنی با افزایش دینداری، سرمایه اجتماعی خانواده نیز افزایش می‌یابد.

جدول ۵. ضریب همبستگی پیرسون بین متغیر دینداری و سرمایه اجتماعی خانواده

متغیرها	ضریب همبستگی	سطح معناداری
دینداری سرمایه اجتماعی	۰/۲۴۹	۰/۰۰۰

برای تحلیل رگرسیونی سرمایه اجتماعی، متغیرهای مستقل (دینداری و پایگاه اجتماعی - اقتصادی) به برنامه رگرسیونی وارد شدند. دو متغیر معرفی شده به برنامه رگرسیونی از طریق روش Enter، به دلیل ضریب تأثیر رگرسیونی به معادله وارد شدند.

مقدار ضریب همبستگی رگرسیون چندگانه ($R=0.341$) نشان‌دهنده همبستگی نسبتاً قوی مجموعه متغیرهای مستقل با متغیر وابسته است. مقدار ضریب تعیین ($R^2=0.116$) بیان‌کننده تبیین بخشی از واریانس متغیر وابسته، توسط دو متغیر مستقل تحقیق است. یعنی با ورود متغیرهای

مستقل، حدود ۱۱/۵ درصد از تغییرپذیری سرمایه اجتماعی در خانواده‌ها توسط این عوامل تبیین می‌شود.

جدول ۶. میزان تبیین متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) توسط متغیرهای باقیمانده در معادله رگرسیون

مدل	ضریب همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل شده	Std. Error of the Estimate
۱	۰,۳۴۱	۰,۱۱۶	۰,۱۰۸	۶,۶۶۷۷

مطابق با جدول ۷، مقدار آزمون فیشر ۱۴/۶۶ است که در سطح کاملاً معناداری قرار دارد ($P < ۰,۰۵$)، نشان‌دهنده رابطه معنادار متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) با مجموعه متغیرهای باقی‌مانده در معادله است.

جدول ۷. تحلیل واریانس برای بررسی معناداری مدل

مدل	مجموع مجذورات	درجه آزادی	میانگین مجذورات	آماره F	سطح معناداری
رگرسیون	۱۳۰۴,۲۲	۲	۶۵۲,۱۱	۱۴,۶۶	۰,۰۰۰
باقیمانده	۹۹۱۴,۲۷	۲۲۳	۴۴,۴۵۹		
جمع	۱۱۲۱۸,۵۰	۲۲۵			

طبق اطلاعات جدول ۸، عمده‌ترین متغیرهای تأثیرگذار (به‌طور مستقیم) در سرمایه اجتماعی به ترتیب اولویت عبارت‌اند از دینداری و پایگاه اجتماعی - اقتصادی. هر دو متغیر به‌طور فزاینده در سرمایه اجتماعی مؤثر بوده‌اند. به این ترتیب که به ازای یک واحد افزایش دینداری، سرمایه اجتماعی به میزان ۲۸ درصد افزایش می‌یابد و به ازای یک واحد افزایش پایگاه اجتماعی - اقتصادی، سرمایه اجتماعی به میزان ۱۷/۵ درصد افزایش می‌یابد.

جدول ۸. رگرسیون چندگانه برای شناسایی (پیش‌بینی) عوامل مؤثر در سرمایه اجتماعی

عنوان متغیر	B	SEB	Beta	t	Sig
دینداری	۰,۶۹۲	۰,۱۵۵	۰,۲۸۱	۴,۴۶۰	۰,۰۰۰
پایگاه اجتماعی - اقتصادی	۰,۵۸۷	۰,۲۱۲	۰,۱۷۵	۲,۷۳۸	۰,۰۰۶
عدد ثابت	۴۸,۴۹۹	۴,۶۷۴		۱۰,۳۷۶	۰,۰۰۰

در ادامه، از طریق روش تحلیل مسیر، متغیرهایی که مستقیم یا غیرمستقیم، بی‌واسطه یا باواسطه، متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) را تحت تأثیر قرار داده‌اند، مشخص شدند. بر اساس تحلیل مسیر انجام‌گرفته، متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی به‌طور غیرمستقیم، تأثیر زیادی بر متغیر وابسته سرمایه اجتماعی خانواده نداشت، و فقط اثر آن به‌طور مستقیم و افزایش‌دهنده بود.

در مجموع، ۱۱/۵ درصد از مجموع تغییرات متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی خانواده) توسط متغیرهای مدل تبیین می‌شود. به عبارتی، مدل علی به‌دست‌آمده، ۸۹/۵ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین نمی‌کند. پایین بودن ضریب تأثیر متغیرهای دینداری و پایگاه اجتماعی در سرمایه اجتماعی، نشان می‌دهد علاوه بر دو متغیر یادشده، متغیرهای دیگر درون‌خانوادگی و اجتماعی وجود دارند که در سرمایه اجتماعی تأثیرگذارند.

بحث و نتیجه

سرمایه اجتماعی متأثر از عوامل متعددی است. یکی از عوامل تأثیرگذار که در تحقیقات پیشین به‌طور مستقل کمتر به آن توجه شده، دینداری است و پژوهش‌های این حوزه از این نظر با خلأ مواجه بودند. شاید یک دلیل بی‌توجهی به تأثیر دینداری، جایگاه این مفهوم به عنوان یک سازه در بررسی‌های اجتماعی بوده است. به این معنی که به علت پیچیدگی و درجهٔ انتزاع بالای مفهومی، بیشتر خود به عنوان متغیر وابسته مد نظر قرار گرفته است. بنابراین، مسئلهٔ پژوهش، حول این محور بوده است که با اینکه قم یک شهر زیارتی و مذهبی است، ویژگی دینداربودن مردم و خانواده‌ها تا چه حد توانسته است در تقویت سرمایه اجتماعی آن‌ها مؤثر باشد.

طبق چارچوب نظری پژوهش، ایدئولوژی و دین در ایجاد و نابودی سرمایه اجتماعی مؤثر است (کلمن، ۱۳۷۷، ص ۴۹۰)؛ به عبارت دیگر، دین و آموزه‌های مستتر در آن، به پیروان خود و دینداران امکان می‌دهد، تا در زمینهٔ مسائل اجتماعی، مشارکت بیشتری داشته و به عنوان یک کنشگر فعال در عرصهٔ اجتماع فعالیت کنند. برای نمونه، آموزه‌های دینی تصریح می‌کنند که دینداران و ایمان‌آوردگان از بسیاری گمان‌های بد و بی‌اعتمادی‌ها پرهیز کنند که همانا برخی از

آن‌ها گناه است (حجرات: ۱۲). با طرح چارچوب نظری پژوهش، دو فرضیه محوری تدوین شد. فرضیه اول بیان‌کننده این است که بین متغیر دین‌داری و سرمایه اجتماعی رابطه معنادار وجود دارد. یعنی هر چه دین‌داری افزایش می‌یابد، سرمایه اجتماعی نیز افزایش می‌یابد. این نتیجه بر مبنای نظریه کلمن مبنی بر نقش ایدئولوژی در ایجاد سرمایه اجتماعی است. یافته بررسی حاضر همسو با یافته ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴)، رجب‌لو (۱۳۸۵)، و صفری شالی (۱۳۸۲) در زمینه رابطه بین دین‌داری و سرمایه اجتماعی است. نتایج رگرسیون و تحلیل مسیر نشان داد متغیر دین‌داری با کاهش خشونت در خانواده‌ها از یکسو، و تقویت مقبولیت اجتماعی اعضای خانواده از سوی دیگر بر سرمایه اجتماعی خانواده تأثیر فزاینده دارد.

یافته دیگر، تأیید فرضیه دوم، یعنی رابطه بین پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سرمایه اجتماعی خانواده بود. نتیجه، با نظریه کلاوس آفه، که بالابودن پایگاه اجتماعی - اقتصادی افراد را در افزایش اعتماد اجتماعی مؤثر می‌داند، همسو بود. یافته یادشده با تحقیق ناطق‌پور و فیروزآبادی (۱۳۸۴) و رجب‌لو (۱۳۸۵) مبنی بر وجود رابطه بین متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی و سرمایه اجتماعی همسو بود، اما با یافته تحقیق صفری شالی (۱۳۸۲) که در آن رابطه‌ای بین دو متغیر یادشده وجود نداشت، همسویی نداشت.

در پژوهش حاضر، ورود متغیر دینداری به تنهایی، افزایش ۲۸ درصدی سرمایه اجتماعی خانواده را در پی داشته است. یعنی به ازای یک واحد افزایش دینداری، سرمایه اجتماعی خانواده‌ها به میزان ۲۸ درصد افزایش می‌یابد. این نتیجه بیان‌کننده نقش دین در تعاملات اجتماعی و به‌طور خاص، سرمایه اجتماعی است. متغیر پایگاه اجتماعی - اقتصادی نیز به‌طور مجزا تأثیر ۱۷/۵ درصدی در رشد سرمایه اجتماعی داشته است. اما با ورود همزمان این دو متغیر و تأثیر و تأثر بر یکدیگر، در نهایت، ۱۱/۵ درصد از تغییرات سرمایه اجتماعی را پیش‌بینی می‌کند. نتایج پژوهش نشان داد سرمایه اجتماعی در خانواده بیشتر متأثر از سایر عوامل درون‌خانوادگی و عوامل برون‌خانوادگی و اجتماعی است. زیرا کنش متقابل اعضا از یکسو، و تغییرات اجتماعی و محیطی از سوی دیگر، بر ساخت‌های کوچکتر از جمله نهاد خانواده و سرمایه اجتماعی آن‌ها مؤثرند.

سرمایه اجتماعی با واسطه و میانجی‌گری مجموعه‌ای از نهادهایی که تقریباً به وسعت و گستردگی جامعه‌اند، بروز می‌یابد. خانواده‌ها، مدارس، کلیساها، انجمن‌های داوطلبانه، انجمن‌های تخصصی، فرهنگ عمومی و غیره از آن جمله است (فوکویاما، ۱۳۸۵، ص ۸۹).

پیشنهادها

برای جلوگیری از کاهش سرمایه اجتماعی خانواده، تقویت ارتباط خانواده‌ها و به‌ویژه جوانان با مساجد و پایگاه‌های بسیج و هیئت‌های مذهبی، نظارت بر نوع دوستان و الگوهای فرزندان، تقویت دانش دینی فرزندان، افزایش نمادهای دینی در منزل، و ارتباط با دوستان و خانواده‌های متدین توصیه می‌شود.

برای افزایش سرمایه اجتماعی، توجه به نیازهای جوانان در زمینه آموزش‌های مذهبی، ارتباط با مراکز مشاوره دینی، تشویق به دیدار خصوصی و عمومی از مکان‌ها و مراکزی که جنبه مذهبی دارند، فعالیت در امور اجتماعی و فرهنگی، و ایجاد زمینه‌های مساعد برای تبادل نظر و برقراری روابط دوستانه با خویشان، دوستان و نزدیکان متدین و مجرب لازم و ضروری است.

منابع و مأخذ

۱. الوانی، مهدی؛ سیدنقوی، میرعلی (۱۳۸۱). «سرمایه اجتماعی؛ مفاهیم و نظریه‌ها». فصل‌نامه مطالعات مدیریت، شماره‌های ۳۳ و ۳۴، صفحات ۲۶-۳.
۲. بوردیو، پیر (۱۳۸۰). نظریه کنش. ترجمه مرتضی مردیها، تهران، انتشارات نقش و نگار.
۳. تحقیقی، امیرحسین (۱۳۸۲). «سرمایه اجتماعی، دولت و نهادها در ایران». اندیشه صادق، شماره‌های ۱۱ و ۱۲، صفحات ۷۹-۷۰.
۴. تاجبخش، کیان (۱۳۸۴). سرمایه اجتماعی، اعتماد، دموکراسی و توسعه. ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران، نشر شیرازه.
۵. پارسونز، تالکوت؛ وبر، ماکس؛ لوویت، کارل؛ شلوختر، ولفگانگ؛ بلاو، پیترام (۱۳۷۹). عقلانیت و آزادی، مقالاتی از ماکس وبر درباره ماکس وبر. ترجمه یدالله موقن و احمد تدین، تهران، هرمس.
۶. حسن تبار، منیرالسادات (۱۳۸۴). بررسی رابطه سرمایه اجتماعی خانواده‌ها و موفقیت تحصیلی فرزندان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه الزهرا.
۷. ذکائی، محمدسعید (۱۳۸۴). «رابطه سرمایه اجتماعی و کیفیت زندگی در محلات شهری». فصل‌نامه علوم اجتماعی، شماره ۳۲، صفحات ۳۷-۱.
۸. رحمانی، جعفر؛ میرزاحسینی، حسن (۱۳۸۰). طرح بررسی قابلیت‌ها و موانع فرهنگی در توسعه استان قم. استانداری قم.
۹. ساروخانی، باقر (۱۳۷۹). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی خانواده. تهران، سروش.
۱۰. شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۱). عرفی‌شدن در تجربه مسیحی و اسلامی. تهران، نشر باز.
۱۱. شارع‌پور، محمود (۱۳۸۳). ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پیامدهای حاصل از فرسایش آن. مجموعه مقالات مسائل اجتماعی ایران، تهران، نشرآگه.
۱۲. شریفیان ثانی، مریم (۱۳۸۰). «سرمایه اجتماعی: مفاهیم اصلی و چهارچوب نظری». فصل‌نامه

- رفاه اجتماعی، سال اول، شماره دوم، صفحات ۱۹-۵.
۱۳. صفری شالی، رضا (۱۳۸۲). طرح بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین مردم شهر قم. سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان قم.
۱۴. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۰). مجموعه رسائل. ترجمه سیدهادی خسروشاهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۵. علی پور، مسیح (۱۳۷۹). طرح بررسی وضعیت فرهنگ عمومی استان قم. اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی استان قم.
۱۶. عبدی، کافیه (۱۳۸۲). طرح بررسی وضعیت اشتغال زنان و موانع توسعه آن در استان قم. استانداری قم.
۱۷. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۵). پایان نظم، سرمایه اجتماعی و حفظ آن. ترجمه غلامعباس توسلی، تهران، حکایت قلم نوین.
۱۸. کلمن، جیمز (۱۳۷۷). بنیادهای نظریه اجتماعی. ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
۱۹. مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مجموعه آثار استاد شهید مطهری. جلد دوم، تهران، صدرا.

20. Grootaert, C.; Narayan, D.; Jones, V.; Woolcock, M. (2004) "Measuring Social Capital: an integraterd questionnaire". *The World Bank*, Washington DC, (18), 1-53.
21. Stone, W.; Hughes, J. (2002). *Social Capital :Empirical Meaning and Measurement Validity Research*. Australian Institute of Family Studies.
22. Winter, I. (2000). "Toward a theorized understanding of Family Life and Social Capital". *Working Paper*, No.21, April 2000 Australian Institute of Family Studies.